

JOSEP MARIA PONS I GURI I LA TORRE DELS ENCANTATS. DE L'ARQUEOLOGIA A LA HISTÒRIA JURÍDICA

FRANCESC FORN I SALVÀ.

Col·lectiu pel Museu Arxiu d'Arenys de Munt

Josep Maria Pons i Guri, patriarca cultural d'Arenys i de la comarca natural, portà a terme un immens treball per protegir i salvaguardar el nostre patrimoni històric i cultural. Al mateix temps, va desenvolupar una producció científica extraordinària que ha comportat un punt d'inflexió en la recerca històrica no només dels Arenys o de la Marina de la Selva, sinó del nostre país. La seva entrada en el món de la història es produí a través de l'arqueologia, amb les excavacions de la vil·la romana de Vall de Maria i, sobretot, del poblat ibèric de la Torre dels Encantats. La seva passió per la història es veié complementada per la seva dèria pedagògica amb la creació del Museu d'Arenys. Les iniciatives que s'han dut a terme des de Caldes d'Estrac, o la proposta de José Luis Maya, van intentar infructuosament revitalitzar el primitiu projecte de Pons i Guri.

Paraules Clau: Josep Maria Pons i Guri, poblat ibèric, Torre dels Encantats, José Luis Maya, Ramon Bruguera, Iartolaietans, Museu Fidel Fita d'Arenys, Encanta't amb els Encantats, vil·la romana de Vall de Maria, Arrels Cultura.

Reivindicant els pioners

Hem de saber d'on venim per tenir clar cap on anem, una tasca gens fàcil en una època que bona part de la humanitat s'ha llençat sense control ni referents ètics cap a un futur més incert que mai. Sabem que la nostra feina com a historiadors no és la de recopilació d'informació, ni la de cronista d'esdeveniments, tampoc la de lloança o crítica cap als fets del passat o del present. Cal interpretar el passat en funció del present per comprendre'l i treure'n coneixement que ens serveixi per avui. "La funció de l'historiador no és estimar el passat ni emancipar-se d'ell, sinó dominar-lo i comprendre'l, com la clau per comprendre el present" (E.H.Carr. *Què es la historia*, p. 34). Josep Fontana cità Coetze quan aquest va escriure: "Comprendre la història significa comprendre el passat com una força que actua sobre el present" (*La formació d'una identitat*, p. 7), en definitiva entendre problemes humans fonamentals. Per ser honestos, hem de conèixer els nostres predecessors, aquells que des d'un coneixement científic acurat varen interpretar el passat i posaren les bases per tal que des de la nostra perspectiva historiogràfica actual poguem reprendre el seu llegat i completar-lo amb les eines i les recerques que ens ofereix el nostre present.

Josep Maria Pons i Guri en la seva etapa més primerenca. La seducció per l'arqueologia

Voldria reivindicar la personalitat i la feina del Sr. Josep Maria Pons i Guri com un dels referents més importants en la meua trajectòria com a historiador, potser de manera inconscient durant els anys de treball a l'arxiu Fidel Fita però cada cop més evident amb el pas dels anys. El Sr Pons, patriarca cultural d'Arenys i de la comarca natural, tot un personatge genuí, amb un immens treball per protegir i salvaguardar el nostre patrimoni i una producció científica extraordinària que sens dubte van comportar i comporten un punt d'inflexió en la recerca històrica no només dels Arenys o de la Marina de la Selva, sinó del nostre país.

Nascut l'any 1909, de ben jove se sentí atret per l'estudi del nostre passat. I és que Arenys de Mar gaudia d'uns quants pioners en l'estudi de la història que, sens dubte, influïren en les opcions intel·lectuals del nostre autor: Mossèn Patllari Rodà, amb el seu recull d'història eclesiàstica i civil d'Arenys de Mar, en bona part material inèdit i, sobretot, el seu diari *El còlera morbo en Arenys de Mar* on relata l'epidèmia de còlera que patí la vila i Catalunya de 1854 a 1856; P. Lluís M. de Valls i la seva *Oda a Arenys de Mar*, 1917; Francesc de Calbetó i Roget amb la *Recolecta. Monografies, memòries, discursos. Efemèrides d'Arenys de Mar*, 1922; Mossèn Palomer i Alsina (escrits des de 1910, 1920..., amb qui la fantasia pogué més que la realitat. El seu referent més important i segurament qui l'influí en la seva incorporació al món de l'arqueologia fou el llegat del Pare Fidel Fita, arqueòleg, historiador i eminent epigrafista, defensor de la teoria de l'ibero basc.

Entre els anys 1925 i 1931 Josep Maria Pons i Guri cursà a la Universitat de Barcelona les llicenciatures en Filosofia i Lletres (Història) i en Dret, al mateix temps que compaginava els estudis amb una afició creixent per l'arqueologia. L'arqueologia fou una de les seves portes d'entrada en el món de la història. Ja el mes d'octubre de l'any 1932, tot just estrenades les llicenciatures, va publicar un article a la revista *Oreig*, "Un poblat ibèric al terme d'Arenys", que era tota una declaració d'intencions. A l'article, Josep Maria Pons, a més de fer un resum del treball de Marià Ribas amb qui havia col·laborat a les excavacions efectuades a la Torre entre 1931 i 1932, reivindicava com a poblat ibèric el que fins aquells moments els treballs de Salarich i Pellicer havien qualificat com a necròpolis. Il·lustraven l'article els dibuixos de Marià Ribas dels diferents tipus de ceràmiques trobades, una secció de les sitges localitzades, així com una planta general del poblat¹. El nostre autor criticava les "desgraciades excavacions fetes pels volts de 1882" dutes a terme per Joaquim Salarich, i la "falta de tècnica i la ignorància (...) que han impedit també fer posteriorment una excavació metòdica i científica"².

¹JOSEP M. PONS I GURI. "Un poblat ibèric al terme d'Arenys". *Oreig*, núm. 16. Arenys de Mar, 1 d'octubre de 1932. RAMON BRUGUERA RIERA. "L'arqueologia a Arenys". Salobre. Segona època. Núm. 5. Arenys de Mar, desembre de 1996. RAMON BRUGUERA RIERA. "El poblat ibèric de la Torre dels Encantats. Síntesi històrica". *El poblat ibèric de la Torre dels Encantats*. Arenys de Mar: Museu d'Arenys de Mar, 2004.

² Idem.

J.M. Pons i Guri

Els primers anys republicans foren ben fructífers. La seva entrada en la política municipal anà condicionada pel compromís de la seva formació política (Lliga Catalanista) de creació de l'arxiu històric d'Arenys de Mar. L'any 1934, com a regidor de cultura i primer tinent d'alcalde portà a terme el seu projecte amb la fundació de l'Arxiu Històric Municipal i Notarial d'Arenys de Mar³. Durant les convulses jornades revolucionàries de juliol de 1936, la seva intervenció fou decisiva per salvar l'arxiu parroquial d'Arenys de Mar. Refugiat a Barcelona, pogué integrar-se en el Servei de Protecció i Recuperació del Patrimoni Cultural de Catalunya gràcies a les gestions del seu col·lega i amic Agustí Duran i Sanpere.

La primera Carta Arqueològica dels Arenys i els seus entorns

L'any 1938, destinat a l'Arxiu Comarcal de Manresa, va publicar en dos números del *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*⁴ un extens treball de recerca amb el títol de "Notes per a l'arqueologia del Maresme (termes d'Arenys de Mar i Arenys de Munt)", que ben bé podríem qualificar com la primera Carta Arqueològica d'aquesta part de la Marina del Vescomtat. La gran quantitat de restes arqueològiques que apareixen en el seu treball, així com l'estudi rigorós dels jaciments més importants, ens fan pensar que no es limità només a recollir els testimonis d'autors anteriors, sinó que degué portar a terme un meticulós i extens treball de camp resseguint tots els indicis, pam a pam, per tots els racons dels termes municipals dels Arenys.

³ Anys més tard, a la dècada de 1950, l'arxiu rebé en nom de Fidel Fita.

⁴ *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*. N° 513. Febrer de 1938. Pàgs. 42 a 51.
Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya. N1 514. Març de 1938. Pàgs. 64 a 75.

A les Notes, Josep Maria Pons i Guri agrupà l'estudi de les restes arqueològiques en tres apartats, "Prehistòria", "Cultura Ibèrica" i "Arqueologia romana". La cultura ibèrica, amb el poblat ibèric de la Torre dels Encantats, ocupa la part més extensa del primer lliurement de les *Notes*⁵. Pons i Guri, recollint els testimonis dels autors clàssics (Aviè, Plini, Mela i Ptolomeu) fa una relació dels poblats ibèrics laietans coneguts en aquells moments. Basant-se en el testimoni d'Estrabó, fa una distinció entre laietans i lartolaietans, ubicats aquests darrers entre la riera de Caldes i la Tordera. Aquesta distinció, reforçada pels estudis del seu admirat mestre el pare Fidel Fita, hauria condicionat la història posterior de la comarca amb la seva inclusió al comtat i bisbat de Girona, vescomtat de Cabrera, castell de Montpalau i Marina de la Selva. La riera de Caldes, custodiada per la magnífica torre medieval dels Encantats, marcaria el límit meridional i frontera amb el comtat de Barcelona. D'altra banda, a més de l'estudi en profunditat del poblat ibèric de la Torre dels Encantats, les *Notes* recullen les nombroses restes de ceràmica ibèrica procedents de les sitges de Can Fasina.

L'Arqueologia romana abraça la totalitat de la segona part de les *Notes*⁶. L'apartat més important correspon a la vil·la romana de Vall de Maria, on el mateix Pons, juntament amb Marià Ribas i Salvador Riera, efectuaren unes excavacions l'any 1931. Anteriorment, la vil·la ja era coneguda per les troballes que Fidel Fita havia efectuat de restes de paviments, àmfores i monedes. Els nostres excavadors de 1931 trobaren dos paviments conservats in situ així com les restes d'altres paviments, nombrosos elements de material de construcció, tubs de plom, materials ceràmics estampillats, pondus de terra cuita, monedes, així com la troballa d'àmfores dins del mar al davant de la vil·la, procedents amb tota probabilitat de les feines de càrrega i descàrrega efectuades per vaixells que efectuaven les tasques de transport del vi procedent de l'esmentada vil·la. L'extensió i riquesa de les troballes de Vall de Maria, varen fer pensar Pons i Guri que no només es trobava davant d'un important centre productor de vi, sinó també d'una vil·la que era residència d'alguna família notable de l'època.⁷

Dues noves vil·les romanes eren identificades per Pons i Guri: Can Catà de Dalt i Horta Nova. D'altra banda, recollia la informació del mil·liari de Torrentbò per constatar que seguia desaparegut malgrat els esforços per localitzar-lo. La seva mateixa existència, però, confirmava la importància de la Via Augusta al seu pas per la comarca. Un nombrós seguit de restes indeterminades corroborava la rellevància de l'hàbitat d'època romana als termes dels Arenys.

Aquesta primera Carta Arqueològica, tan exhaustiva com motivadora, suscità l'interès per conèixer les restes del nostre passat i fou l'estímul perquè nombrosos estudiosos del territori s'endinsessin en el camp de la història.

⁵ *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*. N° 513. Febrer de 1938. Pàg. 44.

⁶ *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*. N° 514. Març de 1938. Pàgs. 74 a 75.

⁷ Els anys 1987 i 1988 fou duta a terme una nova excavació de la vil·la sota la supervisió d'Hug Palou i Miquel.

El Comissariat d'Arqueologia i la Torre dels Encantats. La creació del Museu d'Arenys

Els anys finals de la dècada de 1940, coincidint amb el seu nomenament com a Comisario General de Excavaciones Arqueológicas, comportaren un interès renovat per les restes arqueològiques de la comarca, en concret de la Torre dels Encantats. Estimulat pel seu amic i col·lega Josep de C. Serra i Ràfols i el seu nomenament com a alcalde d'Arenys de Mar l'any 1952, el portaren a actuar sobre el terreny. Pons i Guri portà a terme i dirigí dues campanyes d'excavacions del poblat ibèric, la de 1949-1950 i la de 1956-1957. Les excavacions de la primera campanya proporcionaren un nombrosos materials ceràmics (a mà i a torn, pondus i fusaioles, àmfores, kàlathos, àtiques de vernís negre i de figures roges, campanianes, de parets fines,...)⁸, la troballa d'una foneria de ferro i la identificació de carrers i de nombroses habitacions del poblat. La segona campanya, amb E. Ripoll, ampliaren les àrees d'excavació i proporcionaren una cronologia per al poblat que abarcava un llarg període d'uns quatre-cents anys, de mitjan segle Vè aC a mitjan segle I aC.⁹ El poblat ibèric de la Torre dels Encantats es configurava com un dels més importants de la comarca, només superat en extensió pel poblat ibèric d'Ildure (Burriac).

El Museu d'Arenys l'any 1959

Pons i Guri tenia molt clar que la recerca històrica, per ser completa, necessitava de la divulgació dels resultats i coneixements aportats per la feina de l'historiador i calia, per

⁸ RAMON BRUGUERA RIERA. "El conjunt ceràmic del poblat ibèric de la Torre dels Encantats (Arenys de Mar, Maresme)". *El poblat ibèric de la Torre dels Encantats*. Arenys de Mar: Museu d'Arenys de Mar, 2004.

⁹ Ramon Bruguera apunta la possibilitat, més que probable, d'eixamplar aquest marc cronològic, ja que la troballa de fragments d'amfores fenícies a la bocana del port, faria recular els inicis del poblat ibèric a mitjan segle VIIè aC. Ramon Bruguera Riera. "L'arqueologia a Arenys". *Salobre*. Segona època. Núm. 5. Arenys de Mar, desembre de 1996.

tant, afegir el vessant pedagògic a la feina del científic. Amb aquesta intenció i aprofitant el càrrec d'alcalde que exercia, l'any 1957 va crear el Museu Fidel Fita d'Arenys. Al Museu hi tenia un lloc destacat el poblat ibèric de la Torre dels Encantats amb una mostra dels materials més significatius provinents de les excavacions: vasos ceràmics, gerres, àmfores, pondus, monedes,... La resta de materials procedents de les excavacions foren dipositats al Museu Arqueològic de Barcelona.

El Museu també mostrava una selecció d'objectes procedents de l'escola nàutica, a més d'una extensa selecció de rajoles i ceràmiques de diferents èpoques, estris del camp,... El vessant pedagògic es completava amb una reconstrucció d'un enterrament romà amb tègules i, especialment, amb una colla de maquetes que reproduïen les restes arquitectòniques aparegudes en les campanyes d'excavacions de la Torre dels Encantats. El Museu era tot un reconeixement al que en aquells moments es coneixia de la història dels Arenys, així com una invitació, sobretot als escolars i més joves, a entrar i participar en l'apassionant descoberta del nostre passat.

Des de les excavacions de 1957, l'activitat a la Torre dels Encantats es va paralitzar. El silenci es va anar escampant entre els murs ibèrics i la natura va reprendre el seu curs entorn de la torre medieval. Un bosc de pins va engolir les restes arqueològiques i, poc a poc, la gent d'Arenys anà oblidant l'existència del poblat ibèric.

L'opció arqueològica quedà truncada, fet que va abocar Josep Maria Pons i Guri de ple cap a la història jurídica. Els estris materials dels pobles del passat serien substituïts com a objectes d'estudi pels testimonis escrits. La ceràmica deixaria pas a l'anàlisi del pergami, els plats i les gerres, les fíbules i les puntes de llança, les sitges i els estrats serien substituïts pels decrets (governatius, sinodals o conciliaris), les crides, les sentències, els llibres notariais, les cartes i les memòries escrites dels nostres avantpassats, propers i llunyans. La història jurídica, en concret la història del dret català, passà a ser la seva preocupació primordial. La paleografia i la metodologia en l'estudi dels documents escrits foren un objectiu primordial que, afortunadament, volgué compartir i difondre en les trobades d'estudiosos que periòdicament es realitzaven a l'arxiu Fidel Fita. L'existència a l'arxiu de tot el fons notarial del partit judicial, la comptaduria d'hipoteques, el fons de l'escola nàutica, el fons de la comunitat de preveres,..., i tanta i tanta documentació procedent d'adquisicions i donacions li oferien tot un univers on desplegar les seves potencialitats com a jurista i historiador.

La seva tasca de recerca plasmada en nombrosos llibres i publicacions ens han aportat un coneixement sense precedents del nostre passat. La seva contribució a la historiografia catalana ha estat decisiva i és i serà, sens dubte, un referent per als historiadors del nostre país. Malgrat aquesta predilecció cap al món jurídic, no abandonà mai el seu interès pel món material del passat, herència dels seus anys d'arqueòleg, i

recollí, diria jo que amb actitud reverencial, tots els testimonis que se li posaren a l'abast, ja fossin pedres, rajoles, imatges, quadres o fragments de retaules.

A final de la dècada dels 70, l'ampliació de la biblioteca d'Arenys de Mar amb el desmantellament del museu d'Arenys, una calamitat cultural que malmetia tants anys d'esforços i treballs, li comportà una forta decepció. El trasllat de totes les peces arqueològiques, els plafons i les maquetes i el seu arraconament en un magatzem, abocaren tots els materials a un deteriorament progressiu, amb la pèrdua de nombroses peces procedents de les excavacions. Tot i així, mantingué viu l'interès per la Torre i el mes de març del 2001 va fer una conferència organitzada pel Centre d'Estudis Josep Baralt, "El secret de la Torre dels Encantats". Després de tants anys, la flama seguia encesa!

El projecte de José Luis Maya. Campanya Encanta't amb els Encantats

La proximitat de la Torre dels Encantats a Caldes d'Estrac va fer que fos d'aquesta vila on sorgís una nova iniciativa per recuperar la memòria del poblat ibèric i del valor patrimonial dels seus entorns. Des de finals dels anys 90 i promogudes per l'entitat Arrels Cultura de Caldetes s'organitzaren unes visites anuals que amb el títol "Passejades per la Torre dels Encantats" intentaven sensibilitzar sobre el gran valor històric i cultural d'aquell jaciment arqueològic. D'entre els convidats a refer el passat ibèric del poblat destacà la figura del professor José Luis Maya.

Jose luis maya en una de les visites al poblat ibèric

José Luis Maya, professor titular de prehistòria a la Universitat de Barcelona des de l'any 1991, expert en el món preromà amb una extensa producció historiogràfica, pioner en l'estudi dels castros asturians, aportà una visió científica al coneixement del poblat. D'altra banda, José Luis Maya oferia una interessant proposta d'aprofitament didàctic i cultural del poblat: la creació del Parc Arqueològic de la Torre dels Encantats. Des de la seva experiència amb la posada en funcionament de Parcs Arqueològics als jaciments asturians, José Luis Maya, que sempre comptà amb la col·laboració i el suport total de Josep Maria Pons i Guri, proposà la museïtzació del poblat ibèric de la Torre dels Encantats amb uns clars criteris pedagògics. El seu projecte contemplava no només el poblat ibèric sinó també la torre medieval així com el patrimoni natural acumulat en aquell indret tan especial. Al mateix temps, José Luis Maya aconseguí que s'inventariés i catalogués el material ceràmic dipositat als magatzems del Museu d'Arenys. Per fi, després de tants anys de quietud, la Torre dels Encantats passaria a enriquir i formar part del patrimoni històric i natural de la comarca.

L'infortuni, però, trencà tots els propòsits de la família Maya. La tràgica i inesperada mort de José Luis Maya el 2001 va impedir de portar a terme qualsevol projecte entorn de la Torre dels Encantats. Tot i que les Passejades a la Torre varen continuar durant una colla d'anys, la desaparició del professor tornà a posar el tema del poblat ibèric en punt mort.

Des de l'Institut Els Tres Turons d'Arenys de Mar ja feia anys que els professors d'Història ens lamentaven del fet que aquell patrimoni pedagògic i històric excepcional estigués vedat a l'accés i romangués en un estat de degradació progressiu. L'any 1994, portàrem a terme tota una estratègia, la campanya "Encanta't amb els Encantats", per tal de conscienciar la gent d'Arenys del valor extraordinari d'aquell jaciment i, al mateix temps, empènyer l'ajuntament a trobar una sortida al tema, una sortida que contemplés la municipalització de tota la finca, amb el pas de la titularitat privada a titularitat pública. El dia de Sant Jordi del 2004, recollirem 2874 firmes d'arenenyencs interessats en el tema. Paral·lelament, promogueren que els diferents mitjans de comunicació es fessin ressò de la iniciativa (Agenda, Punt Diari, Avui, El Periódico, Salobre, Vida Parroquial, Ràdio Arenys, TV2,...). Les firmes foren lliurades a l'alcalde d'Arenys, sense rebre cap mena de resposta. Creiem que en aquella ocasió la ignorància i la desídia dels polítics no va permetre trobar una solució al tema. Durant el curs 2000-2001 vàrem tutoritzar un treball de recerca excepcional *Encanta't amb els Encantats*, realitzat per Marta Pardo i Estruch, que recollia totes les experiències portades a terme fins aquells moments i proposava un projecte pedagògic global, repartit en les diferents etapes educatives, per treballar didàcticament amb experiències i exercicis el jaciment arqueològic de la Torre dels Encantats.

Els darrers 20 anys han estat d'una esterilitat total per a la Torre dels Encantats. La

ignorància i les picabaralles entre els polítics, així com la indiferència de la majoria dels arenyencs no han permès trobar una sortida digna a la Torre. L'única persona que sovint ha remogut la consciència dels vilatans d'Arenys ha estat l'arqueòleg Ramon Bruguera i Riera. Mitjançant escrits, publicacions, conferències, ...¹⁰, ha reivindicat el gran valor patrimonial de la Torre. Talment un Síssif actual, els seus meritoris esforços i els de qui també empenyem la roca amb la torre al damunt, esperem que un dia trenquin el càstig diví i donin els seus fruits més aviat que tard.

Avui el perfil de la Torre ha passat a formar part del paisatge arenyenc. La torre i el poblat ibèric romanen quiets i pacients esperant l'oportunitat de renéixer en la consciència de la gent. Perquè la Torre dels Encantats és també una gran esperança en un futur que valori i protegeixi el nostre patrimoni històric i cultural.

¹⁰ *Aproximació al món ibèric a partir del jaciment arqueològic de la Torre dels Encantats (Arenys de Mar)*, conferència a càrrec de Ramon Bruguera i Riera. Aula d'Entensió Universitària d'Arenys de Mar, 2 de novembre de 2021

Bibliografia

BRUGUERA RIERA, RAMON. "L'arqueologia a Arenys". *Salobre*. Segona època. Núm. 5. Arenys de Mar, desembre de 1996.

BRUGUERA I RIERA, RAMON. "El conjunt ceràmic del poblat ibèric de la Torre dels Encantats (Arenys de Mar, Maresme)". *El poblat ibèric de la Torre dels Encantats*. Arenys de Mar: Museu d'Arenys de Mar, 2004.

BRUGUERA I RIERA, RAMON. "El poblat ibèric de la Torre dels Encantats: síntesi històrica". *El poblat ibèric de la Torre dels Encantats*. Arenys de Mar: Museu d'Arenys de Mar, 2004.

BRUGUERA I RIERA, RAMON. "El material amfòric del Museu Fidel Fita (Arenys de Mar)". *Sessions d'Estudis Mataronins*. Núm. 22. Mataró: Museu Arxiu de Santa Maria, 2005.

En memòria de Josep M. Pons i Guri (1909-2005). Arenys de Mar: Ajuntament d'Arenys de Mar, 2006.

FORN I SALVÀ, FRANCESC. "Un patrimoni per protegir. La Torre dels Encantats". *Salobre*. Segona època. Núm. 2. Arenys de Mar, desembre de 1992.

"Josep Maria Pons i Guri (1909-2005). Arxiver emèrit". *Salobre*. Segona època. Núm. 16. Arenys de Mar, juny de 2006.

Pons i Guri, Josep M. "Un poblat ibèric al terme d'Arenys". *Oreig*, núm.16. Arenys de Mar, 1 d'octubre de 1932.